

VSA ŽIVLJENJA CUKRARNE. Od tovarne prek »mrtvašnice« in »mestne sramote« do novega težišča mesta

Blaž Vurnik

Cukrarna

V prvih desetletjih 19. stoletja v Ljubljani in širšem prostoru Kranjske in sosednjih dežel industrije še ni bilo. Investicijske zmožnosti tega prostora ter obrtna mentaliteta in zakonodaja niso ustvarjale okolja, ki bi se lahko hitro in s kar najmanjšimi zaostanki vključevalo v razvoj novih gospodarskih panog. Vendarle pa so podjetnost posameznikov ter njihova razgledanost in nemalokrat tudi avanturizem kazali na želje po novih in sodobnejših možnostih za zaslužek. Gospodarsko okolje v Ljubljani v začetku 19. stoletja lahko imenujemo protoindustrijsko. Za delavnice, ki so takrat delovale v mestu, so bili značilni serijska proizvodnja, razvita delitev dela po fazah in velik obseg proizvodnje, ki pa je glede na okolje relativen. Hitrejši razvoj v Ljubljani in okolici so napovedovale boljše možnosti v transportu, vedno večje število delavcev, ki so se priseljevali v mesto z vedno bolj siromašnega podeželja, ter investicijski zagon bogatejših podjetnikov iz drugih krajev v monarhiji. V takšnih okoliščinah sta v Ljubljani istočasno nastali dve rafineriji sladkorja. Prvo, ki je začela obratovati aprila 1828, je postavil Jakob Venier iz Fiumicella v Furlaniji. Stala je v Blatni vasi, na koncu današnje Kolodvorske ulice. Ni ji bil usojen dolg obstoj. Leta 1834 je v celoti pogorela, skupaj s sladkorjem, surovinami in opremo. Za požarom je ostalo petnadstropno poslopje, ki se je nevarno rušilo. Edina preostala vrednost območja tovarne je bilo zemljišče. Kupil ga je William Moline (eden od lastnikov druge rafinerije sladkorja) in na njem postavil bombažno predilnico.

Druga rafinerija sladkorja je začela izdelovati sladkor decembra 1828 ob Ljubljani, v poljanskem predmestju. Dejstvo, da sta v tako kratkem času v Ljubljani nastali dve rafineriji sladkorja, je nenavadno, a z vidika okoliščin razumljivo. Sladkor, katerega izvorna surovina je bil takrat še sladkorni trs (v rafinerije pa je prihajal polizdelek v obliki sladkorne moke), je pomenil določeno eksotiko. Vendar je v ozadju tega dejstva državno spodbujanje nastajanja sladkornih rafinerij v notranjosti države. Pred tem so bile rafinerije v monarhiji del industrijskega potenciala prostih luk (Reka in Trst), leta 1818 pa se je uveljavilo načelo, da se vsem rafinerijam sladkorja, ki bodo ustanovljene v monarhiji, priznajo enake nižje uvozne carine na sladkorno moko, kot so veljale za rafinerije v prostih lukah. To znižanje je bilo obljubljeno tudi rafinerijam v prostih lukah, ki bi se preselile v notranjost. Ljubljana je bila dovolj blizu pristanišč, predvsem s Trstom je bila prometno dobro povezana, tu je bil tudi carinski urad, kar je bilo finančno ugodno, saj so tako odpadli sicer veliki stroški transporta surovine do urada, kjer je bila carinjena.

Začetni kapital za to rafinerijo sta zagotovila podjetje Rossmann & Pelican iz Trsta ter njegov družabnik William Moline, ki je pred tem živel na Reki in je bil verjetno vključen tudi v delo tamkajšnje rafinerije sladkorja. Še v istem letu se je podjetju priključilo več investitorjev, ki so bili vsi iz Trsta. Podjetja se je kmalu oprijelo slovensko ime »cukrarna«, včasih so ji rekli tudi »sladkornica«, v nemščini pa preprosto »Zuckerfabrik«.

Cukrarna je začela dokaj skromno, z dvaindvajsetimi delavci in enim varilnim kotlom, imela je manjši obseg proizvodnje kot tista v Blatni vasi, kjer so sladkor varili v šestih varilnih kotlih. A se je v naslednjih treh desetletjih hitro razvijala, v njeno proizvodnjo in stavbe so lastniki večkrat precej investirali. Cukrarna je širila proizvodnjo, leta 1831 je imela tri kotle in 43 delavcev, nekaj let kasneje je bilo v njej že do 125 delavcev, sredi 19. stoletja pa več kot dvesto. Takrat je bila ljubljanska cukrarna največja sladkorna rafinerija v monarhiji. Kolikšen vpliv je imela na gospodarsko življenje Ljubljanec, težko ocenimo, a gotovo je bil velik, saj je tovarna pri ljubljanskih podjetjih naročala sode za tovorjenje sladkorja, glinene kalupe, drva,

šoto in drugo, kar je v vedno večjih količinah potrebovala pri proizvodnji sladkorja. Menjave lastništva v treh desetletjih obstoja cukrarne niso bile posebno dinamične, prvič je lastnike leta 1837 zamenjal novi lastnik – bančna družba Arnstein & Eskeles z Dunaja, ki je bila največja upnica prejšnjih lastnikov. Leta 1841 se je tej družbi v lastništvu cukrarne pridružilo podjetje Brentano & Comp. iz Trsta, ki je z dokapitalizacijo omogočilo precejšnje povečanje proizvodnje. Leta 1853 so cukrarni dodali velik prizidek in stanovanjsko poslopje, že prej pa so štirinadstropni stavbi prizidali dve nadstropji. Nakup parnega stroja, ki je od leta 1835 v tovarni poganjal vodno črpalko in dvigalo, s katerim so dvigali surovine v višja nadstropja, ni bil najpomembnejša investicija v proizvodnjo (v tej neposredno niti ni bil uporabljen), vsekakor pa pomeni simbolni prelom, skorajda periodizacijski dogodek. To je bil namreč prvi parni stroj, najpomembnejši identifikator zgodnje industrijske proizvodnje, v Ljubljani in slovenskih deželah sploh, cukrarne pa je z njim postala prva »tovarna« v teh krajih. S parnim strojem je dobila tudi dimnik, ki se je vzdigoval visoko nad strehe hiš poljanskega predmestja. Vendar usode Cukrarne ni določil trg ali kapital, ampak nepazljivost, ki je 25. avgusta 1858 povzročila usoden požar. Tako kot v požaru v prvi rafineriji sladkorja v Ljubljani je tudi tokrat ogenj uničil vse proizvodne prostore, streho z ostrešjem, skladišča, skoraj vse surovine in ves sladkor, ki je bil v skladiščih. V požaru je bil uničen tudi dimnik, s čimer je izginil tudi ta zgodnji simbol prihajajoče industrije. Novinar in pisatelj Jakob Alešovec (doma iz Skaručne) je v knjigi *Kako sem se jaz likal* (1886) opisal svoj spomin na požar v cukrarni: *»Nekega večera je bil videti prav hud ogenj za Šmarno goro in vsi smo sodili, da mora to biti pri Ljubljani kje. Ker je vso noč enako velik žar videti, se podam drugo jutro zgodaj jaz v Ljubljano poizvedit, kaj in kje je tako hudo gorelo. /.../ V Ljubljani pridem še k požaru, gorela je sladkornica na Poljanah, pa šele znotraj in raztopljen sladkor in sirup je cedil se v Ljubljanico /.../«* Bolj natančno so o požaru poročale *Novice* 1. septembra 1858: *»Naše cukrofabrike ni več! Strašen ogenj ponoči v sredo jo je pokončal od verha do tal čisto čisto vso; le na enem koncu je ostalo stanovališče cukrinarskih gospodov, na drugem pa hrami za derva in štala; vse drugo sila veliko in 6 nadstropij visoko poslopje, kjer imajo mašine, kuhajo cukrer in so imeli zaloge cukra spravljene, je pogorelo, in gori še danes, že šesti dan po prvem ognju. Škoda je strašno velika, ako se pomisli, da razun velikega poslopja je blizo 20,000 cent. cukra zgorelo, so vse drage mašine pokončane in je obilo drugih priprav razdjanih. Celo noč, pa še drugi dan je tekla Ljubljanica od tod vsa črna in sladka od sirupa, ki je tekel v vodo, čeravno so ga otroci in babe lovile v lonce in ga je naložila nektera babura na cente. Fabrika je sicer, kakor smo slišali, zavarovana za 680,000 gold. pri več asekurancijah; pri graški je poslopje zavarovano za 85,000 gold., — čez vse to je še vendar škoda velika. Kar pa ni ogenj pokončal, je pokončala tolovajska derhal, ktera je v stanovališču, do kterege ni ogenj segel, pokradla kar je mogla, ali pa razdjala in razbila drage reči, posode, zerkala, peči in drugo pohišje. Res, bi ne bili verjeli, da imamo take tolovaje v Ljubljani! Kako se je ogenj pričel, še ni zagotovo znano; slišali smo, da imajo enega delavca zapertega, na kterege leti sum, da je po njegovi nemarnosti ali kakor koli se fabrika unela. Velika sreča le, da ni bilo celo noč nobene sape; če ne, bi bile šle cele Poljane in morebiti še več predmestij; v največji nevarnosti pa je bila živinozdravilska šola, ktera je tikoma fabrike in ima pod streho nad štalami vse polno merve. Dolgo bo terpelo, preden bojo sozidali novo fabriko na požarišču stare; pa bo mogla tudi varniše zidana biti kakor je bila ta in pa ona, ki je pred 28 leti na tistem mestu tudi od verha do tal pogorela, kjer dan današnji predivnica stoji; če ne, se bo tretjič ravno tista nesreča zgodila, ktero Ljubljančani že dvakrat obžaljujejo.«*

To je bil konec proizvodnje sladkorja v Ljubljani. Za poslopje cukrarne pa se je začelo novo življenje, polno razburljivih zgodb o usodah ljudi in mesta. Podjetje Arnstein & Eskeles, ki je bilo od leta 1849 ponovno edini lastnik sedaj pogorele Cukrarne, je želelo objekt in proizvodnjo v njem obnoviti, vendar do tega ni prišlo. Delno zato, ker je bila proizvodnja

sladkorja iz pese že nekaj časa konkurenčnejša od tiste, ki je uporabljala surovino iz čezmorskih dežel, še bolj pa zato, ker je bilo podjetje precej zadolženo in v finančnih težavah. Lastnica pogorišča je leta 1861 postala Avstrijska nacionalna banka, največja upnica podjetja Arnstein & Eskeles, in objekt je želela čim prej prodati. Tako je lastnik podjetja postal zagrebški podjetnik Gvido Pongratz, ki je celotnemu kompleksu namenil drugačno rabo. Kakšne namene je imel s poslopjem cukrarne, ne vemo, na vprašanje, zakaj se je odločil za investicijo v Ljubljani, pa lahko odgovorimo le delno. Pongratz je bil po rodu iz Štajerske, njegov oče se je iz Zgornje Štajerske preselil v Spodnjo, torej slovensko Štajersko in si tam ustvaril družino. Gvido se je preselil v Zagreb in si tam pridobil precejšnje bogastvo. Bil je veletrgovec, gradbenik, investiral je v železnice, bil poslovno vključen v zgraditev južne železnice in izkoristil še mnoge druge poslovne priložnosti. Na Ljubljano ga je verjetno najbolj vezalo dejstvo, da je bil od leta 1849 poročen z Ljubljančanko Ivano Martinčič, hčerjo trgovca Josipa Martinčiča. Eden od poslov Gvida Pongratza je vključeval tudi zakup in prevoz poštnih pošilk med Celjem in Trstom, ki je seveda potekal skozi Ljubljano. A za pravi namen, ki ga je imel novi lastnik s Cukrarno, verjetno ne bomo nikoli izvedeli. Pongratz je od požara močno poškodovano poslopje obnovil toliko, da ga je lahko oddajal. V prihodnjih desetletjih so se v Cukrarni izmenjevali ali sobivali vojaki, tovarniški delavci, svoj dom so tam našli tudi tisti, ki so bili blizu ali celo zelo blizu družbenega dna. Nekdanjega ali novega sijaja pa Cukrarna ni nikoli več dobila. Vse do danes.

Še naprej tovarna

V Pongračevi nekdanji Cukrarni so prostore najemala različna podjetja. Verjetno najzanimivejše je tamkajšnje nekajletno domovanje tobačne tovarne. Potem ko so si mestne oblasti več let neuspešno prizadevale od dunajskega finančnega ministrstva pridobiti dovoljenje za vzpostavitev tobačne industrije v Ljubljani, je leta 1870 vlada takšno dovoljenje končno izdala. A mesto ni imelo primernih prostorov, ki bi jih državi ponudilo za proizvodnjo tobačnih izdelkov, edini dovolj veliki prazni prostori so bili na voljo prav v Cukrarni. Zato je proti koncu decembra 1870 država s Pongratzem sklenila najemno pogodbo za del prostorov v Cukrarni. V začetku leta 1871 je štiriindvajset delavk tu začelo ročno izdelovati cigare viržinke. Proizvodnja se je povečevala in še v istem letu je v Cukrarni različne vrste cigar izdelovalo 1059 žensk. V začetku januarja je prišlo do manjšega požara, ki pa je povzročil tolikšen strah in paniko, da je v stampedu cigararic ena umrla, več pa so jih morali zaradi poškodb odpeljati v bolnišnico. Vendar se je proizvodnja cigar v Cukrarni nadaljevala do 1. avgusta 1873, ko se je tobačna tovarna preselila v novozgrajene prostore ob Tržaški cesti. V tako veliki zgradbi je ves čas delovalo še veliko drugih malih podjetij, obrti in delavnic. Skoraj stalnica Cukrarne je bila »kantina«, prav gotovo ves čas beznica najslabše vrste, v kateri so tolažbo iskali vojaki in tisti, ki jih je življenje razočaralo. Občasno so ti v njej lahko tudi kupovali rabljene predmete, od oblačil in obutve, manjših kosov pohištva do steklenih kozarcev za marmelado in podobnih življenjskih potrebščin. Med mnogimi drugimi, katerih imen in dejavnosti ne bomo nikoli poznali, sta bila tu v začetku dvajsetih let 20. stoletja denimo tudi čevljar Franc Szantner in proti koncu tega desetletja krojač Benegalija. Nikakor ni mogoče ugotoviti, kdo vse je svojo poklicno usodo izpolnjeval v Cukrarni, gotovo pa je, da je bila stavba pravi mali svet na robu mestnega središča.

Tretji večji industrijski obrat v Cukrarni je bila tekstilna tovarna Josip Kunc & Co. Leta 1922 je to podjetje od Pongračevih dedičev Cukrarno odkupilo in razširilo svojo proizvodnjo. Takrat je v njihovem podjetju v stavbi delalo več kot sto delavk in delavcev. Ker so bili lastniki tujci (Nemci, ki pa so bili po rodu Ljubljančani), je bilo po časnikih precej negotovanja: *»Škoda pač, da ima glavno besedo pri omenjenem podjetju Nemeč Kunz in bratje njegovi, ki žive na Dunaju. Tako bo še en tujec več molzel našo pohlevno slovensko*

kravico, v hvaležnost pa zasramoval in zaničeval naše ljudi, kar se je večkrat opazilo.» (Jugoslavija, 30. 5. 1922) Tako je bil pred skoraj sto leti videti slovenski nacionalni interes. Z leti je bilo »tujstvo« lastnikov pozabljeno, Kunčeva tekstilna tovarna pa je postala eden opaznejših industrijskih obratov v mestu. Ko je bila tovarna na vrhuncu svojega ekonomskega razvoja, so lastniki očitno videli potrebo po takrat skorajda avantgardni promociji. V Cukrarno so v začetku oktobra 1927 povabili ljubljanske novinarje, jim razkazali tovarno, jim razdelili vzorce tkanin in v menzi zanje organizirali pogostitev, ki jo je pripravil lastnik kavarne Zvezda Fran Krapeš. Navdušenje nad sprejemom so vsaj nekateri prelili v hvalospeve v časnikih.

V tridesetih letih je tudi v teh krajih pustošila velika gospodarska kriza, in povzročila je tudi likvidacijo družbe Josipa Kunca. Tovarna je sicer ostala, prav tako Cukrarna, ki jo je nato kupil Franc Urbanc, lastnik trgovine na začetku Sv. Petra ceste (Trubarjeve ulice) ter tudi družbenik v likvidiranem podjetju Josip Kunc in Comp. Tovarna se je soočala s težavami, saj so po spremembi lastništva več večjih prostorov začeli oddajati; del jih je najela tudi mestna občina, ki je potrebovala prostore za socialno dejavnost in skladišča.

Tretjič je požar resneje ogrozil industrijsko dejavnost v Cukrarni 18. januarja 1941, ko je zagorelo v petem nadstropju, v prostorih tovarne Kunc & Comp. V delu nadstropja so se udrla tla, uničeni so bili vzorci, del strojev in drugo.

Občasno je v prostorih Cukrarne davčna uprava izvajala dražbe zarubljenih predmetov.

Po drugi svetovni vojni je bila Cukrarna podržavljena, v njej so našle proizvodne ali skladiščne prostore različne ljubljanske tovarne, tudi na primer Tribuna, ki je izdelovala otroške vozičke. Leta 1948 so delavci zbrali nekaj strojev in v Cukrarni ustanovili tovarno Volnenka. S spremenjenim imenom Velana je ta tovarna v objektu vztrajala do leta 1970.

Nadomestna vojašnica

Vrnimo se v čas, ko je po požaru stavba cukrarne začela svoje stoletje in pol dolgo življenje na obrobju. Cukrarna, nekoč stavba ob robu mesta, ni obstala zato, ker bi bila »lepa«, ker bi jo načrtovali znameniti arhitekti ali ker bi predstavljala značilen slog, obstala je zaradi svoje prostornosti. Zato, ker je bila največja stavba v mestu. Po zasedenem zemljišču jo je sicer prekašala šempetrska vojašnica na nasprotnem bregu Ljubljanice, po prostornini pa je bila največja, in ta položaj je v mestu ohranjala več desetletij. Večino prostorov v Cukrarni je od obnove v začetku šestdesetih let 19. stoletja pa vse do konca prve svetovne vojne zasedala vojska. Država je v Ljubljani nameščala več vojakov, kot jih je bilo mogoče nastaniti v šempetrski vojašnici. Večinoma je bil v Cukrarni nameščen 27. brambovski pehotni polk, občasno tudi 17. pehotni polk »Kranjski Janezi«, kadar pa so vojaške enote v Ljubljano prišle zaradi vojaških vaj, so bili vojaki redno nameščeni v Cukrarni, ki jo je v ta namen najemalo mesto, saj je s tem meščane razbremenilo skrbi za vojake. Morda najbolj znana vojaška enota, ki je prebivala v Cukrarni, so bili t. i. meksikajnarji, ki so od poletja 1864 do februarja 1865 zasedali večji del stavbe. Tam so se zbrali iz vse monarhije na poziv cesarja Franca Jožefa, ki je z oblikovanjem te prostovoljske ekspedicijske enote želel pomagati bratu, nesrečnemu mehiškemu cesarju Maksimilijanu. Lahko si predstavljamo, kdo so bili meksikajnarji v Cukrarni, ki so se odločili za negotovo pot in boj na drugem koncu sveta; obupanci, ljudje brez prihodnosti in brez primerne mesta v svojem okolju. Od okoli šest tisočih se jih je po koncu Maksimilijanove vladavine v Mehiki vrnilo le nekaj več kot tisoč sto.

Vendar je bila po nekaj desetletjih slabo vzdrževana stavba tudi za vojsko skorajda neprimerna. Še leta 1889 je deželni odbor ugotavljal, da v Ljubljani razen opuščene Cukrarne ni drugega primerne objekta za nastanitev deželne brambe in da bo treba čim prej začeti graditi novo vojašnico, kar je bilo že nekaj časa v načrtu. Sedem let kasneje so časopisi poročali o tem, da je Cukrarna v izjemno slabem stanju in da bo nujna temeljita prenova

celotne stavbe. Čeprav je nova domobranska vojašnica v neposredni bližini Cukrarne takrat že stala (gradnja je bila končana leta 1899), je v zanemarjenih prostorih vojska še vedno prebivala. Tik pred koncem stoletja so del Cukrarne (tisti del, ki ga danes imenujemo »palača«), namenjen stanovanjem, očitno obnovili in v letu 1899 oglaševali oddajo lepo opremljenih »mesečnih sob«. Toda v delu, ki ga je zasedala vojska, ni bilo nobenih izboljšav. Higijenske razmere so se s propadanjem stavbe vedno bolj slabšale; kadar so med vojaki v Cukrarni izbruhnile nalezljive bolezni, so v Ljubljani običajno krivili zanemarjene prostore, v katerih so ti bivali. Za nekaj panike je poskrbel *Slovenec*, ki je maja 1905 poročal, da so med vojaki v Cukrarni izbruhnile koze, vendar je to novico kmalu popravil s sporočilom, da je med vojaki le nenevarna kožna bolezen. A dodal, da so vzrok te bolezni »*zaduhli in vlažni prostori bivališča*«. Tako je vojska v Cukrarni – kot nadomestni vojašnici ob pomanjkanju primernih vojašnic v mestu – dočakala prvo svetovno vojno in tudi njen konec. Med vojno so Cukrarno nekaj časa naseljevali tudi ruski vojni ujetniki, proti koncu vojne pa še uporni češki vojaki. S koncem vojne in monarhije je nova Država Slovencev, Hrvatov in Srbov novembra 1918 v Cukrarno klicala vojaške obveznike, ki naj bi branili mlado državo pred nepredvidljivostmi povojnega časa. Po vojni je Cukrarna še kratek čas ostala vojašnica, v njej so se naselili nekateri vojaški uradi. V prvi polovici leta 1919 so se v stavbi zbirali vojaki, ki so odhajali v boje na Koroško.

Bivališče na družbenem obrobju

Že kmalu po tem, ko so novi lastniki po požaru stavbo takrat že nekdanje rafinerije sladkorja obnovili, so v delu, namenjenem stanovanjem, prebivali manj premožni Ljubljancani. Nekaj časa v sedemdesetih letih 19. stoletja so nekaj sob zasedali bolniki, ki so jim tedaj rekli »umobolni«. Do prve množične poselitve praznih prostorov v Cukrarni pa je prišlo po velikonočnem potresu leta 1895. Takoj po potresu je ljubljanski občinski svet razpravljal o nadomestnih bivališčih za tiste, ki so ostali brez stanovanj ali se vanje zaradi poškodovanosti zgradb vsaj začasno niso mogli vrniti. Glede na to, da je bila Cukrarna še vedno ena največjih zgradb v mestu in ne v celoti zasedena, je razumljivo, da so na eni od sej razpravljali tudi o predlogu, da Pongračevo vdovo zaprosijo za dovoljenje za naselitev pomoči potrebnih v Cukrarni. Več svetnikov je predlogu nasprotovalo. Tudi Ivan Hribar, takrat še občinski svetnik, je dvomil o njegovi smiselnosti, saj v Cukrarno ne bi »*v teh časih nikdo hotel iti*«. Vsem, ki so sodelovali v razpravi, se je zdelo bolje, da potresne brezdomce naselijo v šotore, barake in vagoni. Vendar je potres poleg uničenja precejšnjega korpusa stanovanj v Ljubljani povzročil še nekaj. Že pred njim je stanovanj v mestu primanjkovalo, po potresu jih je bilo še manj, še več pa je bilo nemira in zaskrbljenosti glede tega, da jih je premalo. Najemnine so se začele dvigati in nižji sloji Ljubljančanov, predvsem rastoče industrijsko delavstvo, si jih niso mogli več privoščiti. Najemnine so se posledično dvignile tudi v predmestjih in bližnjih naseljih. Delavstvo in drugi reveži so si tako morali poiskati druga bivališča. Najprej so poselili barake, ki so ostale prazne, potem ko so jih zapustili potresni brezdomci, ki so se vrnil na svoje domove ali odšli drugam. Pozimi 1895 pa v njih ni bilo več mogoče živeti. Mnogi so se iz teh slabih barak in drugih zasilnih prebivališč preselili v Cukrarno. Življenje tam ni bilo udobno. Stavba je bila nevzdrževana, kar je bilo dovolj dobro le za neprostovoljne stanovalce – vojake. Nekdanji »barakarji« so živeli v velikih dvoranah, družine povsem brez zasebnosti, vsi skupaj pa v katastrofalnih higijenskih razmerah. Med novimi stanovalci Cukrarne je prihajalo do napetosti in konfliktov. Kakorkoli, življenje tam nikakor ni bilo prijetno.

Med tistimi, ki so po potresu iskali novo bivališče, je bila tudi Polona Kalan, pri kateri je stanoval Josip Murn, po njegovi smrti pa Dragotin Kette, in kjer so se srečevali ali celo krajši čas bivali njuni prijatelji Ivan Cankar, Oton Župančič, Cvetko Golar in drugi. V Cukrarni sta

pri Kalanovi umrla Kette (1899) in Murn (1901), ob koncu leta Murnove smrti pa se je morala iz stavbe izseliti tudi sama. Vsi najemniki so morali zapustiti svoje domove, saj so se povečale potrebe vojske za naselitev dodatnih enot, ki so bile nameščene v Ljubljani. Prav gotovo bi se ta prostor družbenega obrobja s časom izgubil iz kolektivnega spomina Ljubljančanov, če v njem ne bi živeli ali se srečevali pesniki in pisatelji moderne ter drugi inteligenti s preloma 19. v 20. stoletje. Prav ti, najbolj znani prebivalci Cukrarne so v svojih delih zapustili izjemna pričevanja o stavbi in ljudeh, ki so jo naseljevali. Za Ivana Cankarja je bila Cukrarna prostor, v katerega je umestil zgodbe najzlahtnejšega hrepenenja (*Lepa Vida*, 1912), najbolj srhljive mrtvašnice (*Nina*, 1906) in najbolj brezizhodnega okolja, kjer živijo nesrečni, bolni in umirajoči (*Življenje in smrt Petra Novljana* (1903), *Popotovanje Nikolaja Nikiča* (1900)). Če Cukrarne ne bi bilo, bi si jo moral Cankar izmisliti. Josip Murn je v *Baladi o Damijanu* opisal lastno izkušnjo bivanja v Cukrarni, to zgodbo pa je Cankar še enkrat obnovil v povesti o Petru Novljanu. Oton Župančič je Cukrarno in njene prebivalce orisal kot vir navdiha literatov (*O pesmih Aleksandrova*, 1904).

Čeprav je Ljubljana v dobrem desetletju in pol po potresu doživela velik gradbeni razmah, Cukrarna nikoli ni nehala biti dom revežev. V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja so se vanjo naseljevali različni ljudje, večinoma mali obrtniki in industrijski delavci z družinami, ki so bili v Cukrarni vendarle na boljšem kot tisti, ki so živeli v tedaj rastočih barakarskih naseljih v Gramozni jami za Bežigradom, v Sibiriji in na Galjevici. Ta bivališča za reveže je upravljala mestna občina, kjer so tudi odločali, kdo je primeren za naselitev v Cukrarni. V to mestno dejavnost je od začetka maja 1940 sodil tudi prehodni dom za sirote v prvem nadstropju, za otroke iz okolice pa je bila v drugem nadstropju organizirana t. i. šola sv. Petra, v kateri so imeli otroci v času, ko staršev ni bilo doma, varstvo. Občina je skrbela tudi za jedilnico in kuhinjo, kjer so lahko nahranili okoli 400 ljudi na dan. V tretjem nadstropju so bile skupne spalnice, ločene za moške in ženske, v vsaki je bilo po osemdeset postelj. Ob začetku druge svetovne vojne ni bilo nič drugače, razen seveda tega, da so se socialne stiske in s tem tudi pritisk na Cukrarno še povečali. Med kandidati za stanovalce te velike hiše so bili takrat še begunci. Sredi vojne se je nekajkrat zgodilo, da so iz promocijskih vzgibov Cukrarno oziroma socialne ustanove v njej obiskali predstavniki oblasti mesta in Ljubljanske pokrajine. Eden od takšnih obiskov se je zgodil 14. aprila 1942, ko je zavetišče v Cukrarni obiskal visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli s fašističnim spremstvom, v Cukrarni pa ga je pričakal ljubljanski župan Juro Adlešič z nekaj višjimi mestnimi uradniki. Mesto je pri vzdrževanju vseh teh dejavnosti v Cukrarni računalo tudi na pomoč Ljubljančanov. S t. i. vsesvetskimi akcijami (med letoma 1938 in 1944 so jih v Ljubljani izvajali v času praznika vseh svetih) so zbirali sredstva prav za vzdrževanje kuhinje in drugih socialnih aktivnosti v Cukrarni. Ko so se leta 1942 odločili večino mestnih parkov in zelenic preorati in spremeniti v t. i. vojne njive, je del teh njiv obdelovala tudi mestna občina. Pridelke z njih so uporabljali v javnih kuhinjah, ki jih je financiralo mesto, večinoma v Cukrarni. Med vojno je število oskrbovancev nihalo med 150 in 160, na hrano in prenočišče tudi niso prihajali vedno isti ljudje. V Cukrarni je bilo tudi nekaj družinskih sob, v katere so nastanjali begunske družine.

Takrat so se v Cukrarni začele odvijati tudi druge reči, na primer oddaja radijskih aparatov – te so morali Ljubljančani med 14. in 30. aprilom 1942 oddati mestni komisiji v Cukrarni, poleg tega pa še plačati mesečno pristojbino (1–3 lire) za skladiščenje. Tam so tudi razdeljevali nakaznice, s katerimi so okupacijske oblasti omejile porabo nekaterih najosnovnejših življenjskih potrebščin. V veliki stavbi so bili improvizirani zapori, kamor so zapirali aktiviste odporniškega gibanja in jih tam tudi zasliševali in mučili. Kleti so bile uporabljane kot zaklonišča.

Takoj po vojni je del Cukrarne zasedel Federalni zbirni center (FZC), ki je hranil (in razpečeval) umetniška dela, knjige in pohištvo iz različnih gradov, dvorcev in meščanskih

stanovanj. Lojze Kovačič je v *Prišlekih* (1984) FZC opisal takole: »O, saj sem vedel za enega od magacinov 'Narodne imovine' ... bil je v prečni hiši Cukrarne. Tam so zlagali cele gore klavirjev, postelj z baldahini, vitrinskih omar ... videl sem, kako so kamioni vozili noter in ven ... naloženi s stenskimi pregrinjali, zofami, mizicami iz tolčenega svinca, tepihi ... super buhara tepihi ... tono težkimi zastori za zaščito oken, lestenci, kompliciranimi monumenti, empir mizami in stoli, strašen slog za zadnjico ... vedel sem, ko so vozili noter, od kod so prihajali ... iz hiš veletrgovcev, graščakov, bank, politikov, ki so bežali ali so jih ustrelili ...« Obenem je v tem času Cukrarna ohranila svoj videz temačne, velikanske razpadajoče stavbe, v kateri živijo socialno šibkejši. Duha te zgradbe gotovo najbolje opiše kratki film Jožeta Pogačnika *Cukrarna* iz leta 1972, ki gledalca preseli v popolnoma nepričakovane eksistencialne dvome in frustracije prebivalcev hiše ob reki. Mlada ženska pripoveduje: »Ostala sem sama z dvema otrokoma v reji, sama sem nato prišla v Cukrarno. Po treh letih otroka prvega, po letu in pol otroka drugega. In sem sem prišla zato, da si bom dobila službo državno in boljše plače, da bom laže za otroke skrbela. Ko mi drugega ni preostalo /.../, je bilo to najboljše, da sem takole. Edino to bi še rada, da bi imela eno sobico, tako da bi imela otroke pri sebi, da bi bili moji ...« Pripovedovalka stavka ne konča, saj jo premaga jok. Druga je prizadeta mati: »Otroci nič ne poznajo mater, nič. So tako visoki. Tri hčerke in sin – samo za sebe vejo. Mati naj pa crkne od vsega hudega v tej cukrarni. /.../ Prostitucija je taka, noč in dan ni miru. Še eno pijanko imam zraven sebe, ki je stalno pijana /.../. Nič, živčna sem, ne morem ne živeti ne umreti.« Eden od pričevalcev je bil žrtev vojne: »Bil sem v bolnici Polje in me je socialno delo z Resljeve 18 sem dalo, ker sem imel živčne napade ... Imam jih že od triinštiridesetega leta, ko so me hoteli Italijani ubiti /.../.« Neki drug stanovalec v kamero obtožujoče pojasni, da se stanovalec Poljanskega nasipa 40 drži stigma Cukrarne, da jih ob iskanju drugega stanovanja zato potencialni najemodajalci zavračajo. Prepričan je, da bi bilo Cukrarno treba »popolnoma podreti. To je mišljenje mene kot dolgoletnega stanovalca in predsednika hišnega sveta.« S tem ubesedi to, kar je mogoče slutiti tudi iz nekaterih drugih izjav v filmu: tisti, ki jim je Cukrarna dom, to hišo sovražijo.

Povsem drugačna je bila v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja družbenopolitična realnost odločevalcev o usodi stare Cukrarne. V zavodu Sprejemni center, kot so se imenovala prenočišča v Cukrarni, so prebivali delavci, socialni varovanci in občasno prodajalci, ki so bili doma iz Makedonije, Srbije in drugod in so na ljubljanski tržnici prodajali sezonsko sadje in zelenjavo. Sobe so bile dobro urejene, za sanitarije in umivalnice je bilo poskrbljeno, v štiristo posteljah, ki so bile na voljo, je letno prenočilo okoli 140.000 ljudi. Vsi, ki so v zavodu prespali, so za prenočevanje plačali. Tako v tistem času Cukrarna ni gostila brezdomcev in beračev.

V začetku osemdesetih let je usodo Cukrarne snoval Zavod za izgradnjo Ljubljane – TOZD Urbanizem. Leta 1983 je bilo v stavbi v okviru zavoda Sprejemni center 410 postelj, po prenovi pa naj bi jih bilo le še 50. Ukinili bi samske sobe delavcev ljubljanskih tovarn, saj naj bi te same poskrbele za namestitve svojih delavcev v samskih domovih. Pritličje Cukrarne naj bi zasedala trgovina (to so si želeli okoliški prebivalci), večino drugih prostorov pa naj bi zavzele storitvene dejavnosti in drobne obrti. V letu 1984 naj bi se začela prenova, ki bi zagotovila uresničenje takšnega scenarija, a sredstev zanjo ni bilo dovolj. Ljubljanski poklicni gasilci, ki so imeli v Cukrarni svoje prostore od konca druge svetovne vojne, so se izselili leta 1980. Takrat je stavba že veljala za ljubljansko sramoto in leta 1986 je sanitarna inšpekcija odločila, da je treba Sprejemni center zapreti. Centri za socialno delo so morali poskrbeti za okoli 50 ljudi, ki so morali iz Cukrarne, za delavce so morala poskrbeti njihova podjetja, družinam, ki so imele stanovanja v Cukrarni, pa je bilo treba zagotoviti primerna bivališča. Tako izpraznjena in zaprta Cukrarna naj bi bila s tem pripravljena za obnovo, a je v resnici postala prostor nelegalnega naseljevanja, zatočišče klošarjev, beračev in vseh tistih, ki niso imeli kam. To je pritegnilo najrazličnejše predstavnike družbenega obrobja, kriminalce in

narkomane. Leta 1987 so prebivalci Krajevne skupnosti Poljane zahtevali, da se Cukrarna poruši. Občinska konferenca SZDL v občini Center je bila tista, ki je prek delegatskega sistema sprejela sklep, da se to ne bo zgodilo, in predstavila načrt, da Cukrarno fazno obnovijo in jo postopoma naselijo z drobnim gospodarstvom. To je v resnici pomenilo, da se v zvezi z njo ne bo spremenilo nič. Morda je bila Cukrarna ravno zaradi idej o rušenju leta 1987 z začasnim odlokom za eno leto zaščiten kot kulturni spomenik. Že v osnutkih srednjeročnega načrta občine Center za leta 1986–1990 je bila predvidena obnova treh stavb – Kolizeja, Švicarije in Cukrarne. Kolizeja danes ni več, Švicarija je bila obnovljena pred kratkim, Cukrarna pa prav zdaj dobiva novo obliko in vsebino.

Minevala so leta, Cukrarna je propadala in vedno bolj postajala bivališče brezdomcev. Leta 1990 je bila razglašena za spomenik lokalnega pomena. Takrat naj bi v njej zrasel nakupovalni center, prvi v tem delu Evrope, a dlje od nekaj uničujočih posegov v stavbo ni prišlo. Zgradba je postala del dolgotrajnega procesa denacionalizacije. Razmere v njej so bile vedno slabše, občasno so v posameznih prostorih izbruhnili požari, saj so se njeni stanovalci gredli z odprtim ognjem. Lado Kralj je podobo Cukrarne tega časa ujel v zbirki zgodb *Kosec koso brusi* (2010): »Na cesti, ki je tekla mimo neskončno dolge fasade Cukrarne, se ni skoraj nič videlo, razsvetljava tukaj ni delala. Vhodna vrata zabita z deskami, pritlična okna prav tako. /.../ Zlezal sem noter, šel naravnost in levo, potem po neznansko dolgem hodniku. Ne vem, kaj je bilo močnejše: duh po scalnici in dreku ali po zažganem. /.../ Ti ljudje so tukaj kurili, kar so pač imeli, stare stole, razbita vrata, okenske podboje, nekakšne veje. V tej vlažni podrtiji je bilo grozovito mraz, klošarji so silili čim bližje k ognju, nekateri so že imeli ožgano obleko.«

Zaradi izgredov in drugih dogodkov je Cukrarno večkrat obiskala policija; ta je izgnala tudi anarhiste, ki so leta 1999 v njej vzpostavili svoj skvot. Nato so okna v nižjih nadstropjih in nekatere vhode preprosto zazidali in s tem preprečili naseljevanje in nadaljnje uničevanje zgradbe. Mestna občina Ljubljana je od lastnikov (potomcev Franca Urbanca), ki jim je bila Cukrarna z denacionalizacijo vrnjena, leta 2008 stavbo in zemljišče odkupila, saj je bila to edina pot, da je lahko del objekta porušila in na tistem mestu zgradila most, ki povezuje Njegoševo in Roško cesto. Vsa nadaljnja zgodba Cukrarne je usmerjena v prihodnost. Po načrtih arhitekturnega biroja Scapelab in z vsebinskim načrtovanjem Muzeja in galerij mesta Ljubljane znotraj starih zidov raste nova zgradba, v kateri bo zaživela galerija Cukrarna, novo težišče mestnega središča.